

Штолько М. А.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

**ФУТБОЛ І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
(НА МАТЕРІАЛІ ВИДАННЯ «ПИСЬМЕННИКИ ПРО ФУТБОЛ»)**

У статті приділяється увага поняттю «футбол», розкритому в художніх текстах антології «Письменники про футбол», впорядкованої С. Жаданом. Дослідження проводилося з опорами на книгу С. Кричлі «Про що ми думаємо, коли думаємо про футбол», літературознавчі дослідження українських літературознавців (Я. Голобородько, Ю. Струганець). З'ясовано відображення футболу на жанровому, сюжетному рівні, рівні системи образів. Проаналізовано різноманітні прояви футболу (спогади, трагічний історичний факт, пригодницький елемент, футбол і національні інтереси, передчуття та очікування футбольного матчу в чоловічій свідомості, заперечення професійного футболу і надання переваги дворотовому тощо). Виокремлено визначення футболу в творах Ю. Андруховича, Ю. Винничука, А. Бондаря, С. Жадана, М. Кідрука, А. Кокотюхи, О. Коцарева, В. Сергієнка, О. Ушкалова, А. Чеха, О. «Фоззі» Сидоренка. Охарактеризовано футбольні елементи в різні часові періоди (1946 р., радянський період, сучасні роки), різні місця (Харків, Львів, Київ). Окреслено риси футбольного літературно-психологічного профілю. Встановлено особливості ідентифікації авторів збірки «Письменники про футбол». Доведено потяг футболу в сучасній українській літературі до гомосоціальності, інкорпорованості в одностатеву групу (переважно чоловічу), усвідомлення особливості своєї групи. Зосереджено увагу на поетиці творення образу тренера. Виявлено та охарактеризовано прояви соціально-психологічних, комунікативних компонентів футболу в сучасній українській літературі (на матеріалі збірки «Письменники про футбол» (2011)). Констатовано апеляцію до містичного у творі Ю. Винничука, спираючись на біографічне в есеї Ю. Андруховича, звертання до чоловічого типу внутрішнього мовлення з вкрапленнями ненормативної лексики в прозовому творі С. Жадана, залучення гумористичних елементів у творах А. Кокотюхи та О. Коцарева. Акцентовано на відповідній футбольній лексиці.

Ключові слова: футбол, ідентифікація авторів, футбольний літературно-психологічний профіль, авторська свідомість, гомосоціальність, інкорпорованість.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначається формуванням, поширенням популярності футболу як спортивно-соціально-культурного феномена. Футбол – один із найпопулярніших видів спорту, який знайшов відповідне відображення і в сучасній українській літературі. Це феномен, що формував та формує соціокультурні уявлення різних прошарків населення та цілих поколінь.

Дослідники не надто часто звертаються до аналізу футбольної тематики в художній літературі. Згадаємо, аналіз основних тематичних груп футбольної лексики в художніх творах Ю. Смолича, С. Жадана (І. Процик [4, 5]), в українській літературній мові XXI ст. (Ю. Струганець [6]) тощо. Я. Голобородько відшукує «родзинки» кожного твору з антології «Письменники про футбол»: у «Грі з випадковими числами» Ю. Андруховича відзначає факти футбольної історії та статистики, флегматичність оповіді, у шкідці «Мій дирдир» А. Бондаря – «гостро-особисте прочитання футболу»

[1, с. 115], подачу тексту у формі мультимедійної презентації, в оповіданні «Ті, що стежать за нами» Ю. Винничука – «перемикання нарративної уваги» [1, с. 115], «галицько-львівський макромат» [1, с. 115], у творі «Білі футболки, чорні труси» С. Жадана – невизначеність щодо жанрових ознак, «вибухову експресивність слова» [1, с. 116], «лавиноподібну драйвовість стилю» [1, с. 116], злиття почуттів і думок, у «Трансфері» Макса Кідрука виокремлює бурлескно-гротескний стиль, фантазмагоричність подій, у тексті «Так роблять переможці» О. Коцарева – «пікантну інтерпретаційну колізію» [1, с. 118] тощо.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей відображення футболу в сучасній українській літературі на матеріалі збірки «Письменники про футбол». Відповідно до зазначеної мети окреслюються завдання: 1) виокремити та коротко охарактеризувати поняття «футболу» для авторів збірки; 2) окреслити риси футбольного літературно-

психологічного профілю; 3) розглянути компоненти футболу в антології «Письменники про футбол» (соціально-психологічний, комунікативний).

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять антологія «Письменники про футбол», а також теоретико-критичні праці С. Кричлі, Я. Голобородька, Ю. Струганця. У процесі написання статті були використані такі методи, як порівняльно-історичний, біографічний, типологічний, зверталися також до компаративного аналізу.

Книга «Письменники про футбол» містить твори 11 авторів, серед яких як відомі імена (Ю. Андрухович, Ю. Винничук, С. Жадан, М. Кідрук, А. Кокотюха, О. Ушкалов, Фоззі), так і не зовсім (А. Бондар, О. Коцарев, А. Чех). Для того, щоб відбувся футбольний матч, у кожній команді має нараховуватися близько 11 чоловік. Саме тому С. Жадан як укладач антології «Письменники про футбол» обрав 11 авторів. Команду авторів влучно можна охарактеризувати словами С. Кричлі: «Команда – це сітка, динамічна структура, матриця з рухливих вузликів, яка ні на мить не залишається незмінна і водночас прагне тримати свою форму» [2, с. 1].

Художнє та документальне поєднується в прозі про футбол в антології «Письменники про футбол» як на жанровому рівні, так і на рівні сюжетів, системи персонажів.

Світ футболу складний і різноманітний, у ньому багато моментів, що викликають як почуття радості, захоплення, впевненості, єдності, так і діаметрально протилежні – невдоволення, розчарування, невпевненості. Читачі мають змогу побачити як професійний футбол, так і дворовий («Мій дирдир» А. Бондаря), тренування у спортивних школах («Пистон» Фоззі, «Бутси» Сашка Ушкалова).

Футбол у названій книзі виринає в спогадах, враженнях, потоках чоловічої свідомості. Футбольні елементи подаються в різних історичних часах (1946 р., радянський період, сучасні роки), різних місцях (Харків, Львів, Київ). До футболу причетні люди різних соціальних прошарків, різних професій (семінаристи, енкаведисти, безробітні, шукачі пригод та легкого заробітку, викладачі, студенти, бандити). Можна аналізувати природу колективів – колективів гравців і колективів уболівальників, а також окремих особистостей.

Автори антології «Письменники про футбол» наводять цікаві визначення футболу:

Ю. Андрухович: «Футбол є фата-мортанюю. Ти йдеш і йдеш до поставленої мети, а коли здо-

буваєш її, то на завтра виявляється, що тобі лише здалося, наче ти її здобув. Бо ти вже знову все втратив. У футболі неминуче настає оте завтра, в якому ти все втрачаєш» [3, с. 30–31];

А. Бондар: професійний футбол – «триумф волі й нахабності» [3, с. 33], «бізнес, бабки, інтерес, букмекерство, купи-продай, трансфери, шоу-бізнес, ефективний менеджмент» [3, с. 34], дворовий футбол – «перше самоусвідомлення» [3, с. 35], «планида на всю решту життя» [3, с. 37];

С. Жадан: «Футбол – це велика ілюзія, велика умовність, яка, втім, дозволяє нам лишатися самими собою, не дає нам кінцево замовкнути, розпалює в нас вогні й заливає нас, ярус за ярусом, крижаною водою радості. Футбол, на відміну від решти життя, не до кінця втратив це неймовірне відчуття чесного протистояння, чіткого розподілу, можливості справедливого суддівства» [3, с. 106], він «витягує нас зі зневіри й покинутості, він як церква: ви можете навіть не вірити, проте все одно співаєте разом з іншими, принаймні, щоби зігратися» [3, с. 82].

Ідентифікація авторів названого видання – процес самовизначення шляхом співвіднесення себе з футболем, надання персонажам відібраних художніх творів відповідних соціально-рольових моделей поведінки, реалізованих на психологічному (емоції, терапевтичний ефект), соціальному (гендерна та соціальна окресленість) рівнях індивідуального буття.

Об'єднуюча тематика – футбол у найрізноманітніших проявах (спогади, трагічний історичний факт, пригодницький елемент, футбол і національні інтереси, передчуття та очікування футбольного матчу в чоловічій свідомості, заперечення професійного футболу і надання переваги дворовому тощо).

Футбольна ідентичність авторської свідомості сучасної української літератури актуалізує психологічний профіль як комплекс пізнавальних (когнітивних), ціннісних (аксіологічних) пріоритетів, що зумовлюють відповідні взаємини суб'єкта зі світом та їх відтворення в текстах. Окреслимо риси футбольного літературно-психологічного профілю:

1) відповідна поведінка, що проявляється в: а) орієнтації суб'єкта на очікування футбольної гри (С. Жадан «Білі футболки, чорні труси»); б) вживанні відповідної лексики; в) мотивації на вирішення конфліктних ситуацій (А. Кокотюха «Ботан і його тренер»); г) пріоритеті руху, що стимулює жагу до перемоги (А. Чех «Останній нокаут»); г) прагненні об'єднуватися в групи – футбольних вболівальників, а звідси – національна окресле-

ність (В. Сергієнко «Футбол+свиня+собака»); д) певній гендерній вицленованості (переважно чоловіча справа);

2) футбол корелюється із ситуацією змагання, конкуренції, що подеколи стимулює бійки або подібні до них дії, спрямовані на утвердження переваги над супротивником. Так, у творі Ю. Винничука «Ті, що стежать за нами» змагальність при виникненні перешкод на шляху до досягнення статусу переможців трансформувалася у винищення команди семінаристів, які перемогли команду енкаведистів;

3) футболу в сучасній українській літературі притаманний потяг до гомосоціальності – культивування солідарності, інкорпорованості в одностатеву групу (переважно чоловічу), усвідомлення особливості своєї групи.

А. Бондар у творі «Мій дирдир» звертається до зображення дворового футболу, який не вимагав особливої підготовки. Автор протиставляє «недофутбол футболу великим» [3, с. 39], надаючи перевагу першому.

У творі Ю. Андруховича «Гра з випадковими числами» переважають футбольні елементи на ґрунті власних (родинних) спогадів, публіцистичності викладу. Автор демонструє занурення у футбольну атмосферу не лише вплітанням у текст імен футболістів, тренерів, назв команд, занотовуванням основних подій, а й уживанням уболівальницьких жартів: «Мунтян, Поркуян і ще дев'ять київлян» [3, с. 25], «Що таке збірна СРСР? Це київське «Динамо», ослаблене кількома гравцями інших клубів» [3, с. 26]. Сутність жартів спрямована на зниження напруженості невербальної ситуації нетривіальним вербальним способом.

Зміст есея «Гра з випадковими числами» Ю. Андруховича містить автобіографічні штрихи: після багаторічних спроб розгадування кросвордів у тижневику «Україна» виграв батьком письменника фото правого крайнього нападника київського «Динамо» Олега Базилевича з автографом. Але на перший план виступає насиченість реальною футбольною фактографією.

Про вияв пристрасності до футболу свідчить своєрідний хронометраж твору С. Жадана «Білі футболки, чорні туси». Оповідь про подію починається о 5-й ранку, завершується в цей же час наступного дня. Автор веде оповідь від очікування матчу на тлі побутових подій, відчуття себе серед однодумців. У момент футбольного матчу відчувається своєрідне осяяння, за Гайдеггером, що ніби вивищує фанатів над буденністю («повітря над нашими головами аж дзвенить від напруги і благодаті»

[3, с. 92], «твоя неврівноваженість лягає в підмурівок командної гри й загальної перемоги, ти частка великого клопіткого процесу» [3, с. 93]. Згодом вони наче вперше стикаються із земним буттям: «святково захищена піцерія, де є все, крім піци» [3, с. 97], чорне пом'яте пежо з грузинами, будинки, трамвай, «ніби акваріум, у якому давно повмирали всі риби» [3, с. 105]. За Гайдеггером, жаданівський футбольний матч можна назвати «буттям у часі». Це позасвідомий, нетверезий екстаз, який сприймає повсякденність як безглуздість, перебування в екстатичному стані конкретної миті.

Про соціально-психологічний компонент футболу можна говорити після прочитання оповідання А. Чеха «Останній нокаут». Захопленням футболом допомагає хлопцям «горбатікам» з інтернату хоч ненадовго відчутти себе сильними.

Постать тренера Валерія Семеновича Бруханди подано як фігуру, невизначну на період описуваних подій, зболену, нецілісну і, врешті-решт, трагічну та самотню. Постать тренера позбавлена пуританського, не може претендувати на носія моральних чеснот. Автор зробив спробу подати неоднозначну феноменологію потоку свідомості тренера, колишнього боксера, який на момент початку розповіді пив. Стати тренером для нього – шанс здобути мету йому та його вихованцям: «Він тренував хлопців, намагаючись вкласти у їхні голови своє бачення світу, й страшенно нервував через те, що ніяк не міг збагнути мети їхніх тренувань» [3, с. 297]. Його емоційний стан пройшов кілька етапів від зневіри, через захоплення своєю справою, втому, віру в своїх вихованців, «страшний чорний відчай» [3, с. 308], «непобориму втому» [3, с. 311].

Функція тренера зазвичай полягає в тому, аби дати команді структуру та забезпечити їй стиль і змогу відповідально грати у свій спосіб. Бруханда згуртував хлопців, але через непідтримку директора інтернату не зміг забезпечити інше.

До показу комунікативного компоненту футболу звертається А. Кокотюха в оповіданні «Ботан і його тренер». Гра в футбол дозволяла вирішувати проблемні ситуації між бандами та бізнесові проблеми між Андрієм Стародубцевим на прізвище Дрон і Костянтином Кугутом на прізвище Костиль: «Команда, яка чесно програє, задовольняє претензії того, чия команда цього разу виграла. Без, як кажуть політики, дебатів, анексії та контрибуцій. Навіть якщо той, хто виграв, по життю не правий, нехай наступного разу вимагає футбольного реваншу, пред'являючи цю саму претензію наново і знову виводячи людей на поле» [3, с. 152].

С. Жадан у творі «Білі футболки, чорні труси» як основний прийом фіксації «потоків свідомості» використовує внутрішнє мовлення. Письменник використовує чоловічий тип внутрішнього мовлення з вкрапленнями ненормативної лексики: «фіг» («*Та з якого фіга, – здивувався він, – я маю вас пропускати?*») [3, с. 103]), «вийобуватись» («*Чекати і не вийобуватись*») [3, с. 85]).

Ю. Винничук у творі «Ті, що стежать за нами» звертається до відтворення начебто історичного факту смертельного футбольного матчу між семінаристами та енкаведистами у 1946 р. Семінаристів розстріляли після їхнього виграшу, але справжня причина ховалася в тому, що перед цим була ліквідована греко-католицька церква, католиків старшого віку, які не хотіли переходити в православ'я, відправили в табори. Молодь же становила загрозу – ідеологічну небезпеку – після відбудовання терміну могла почати вести «неправильну» діяльність та агітацію.

Поруч з історичними фактами Ю. Винничук задіює хорорне, потойбічно-магічне, вводячи в реалістичну оповідь образ дивного старого чоловіка та факт зникнення речей на залятому місці. Атмосфера тривоги та напруги, що тримає читача у стані передчуття чогось страшного, створюється за допомогою художнього контексту, а саме: 1) згадка про щось надприродне (заляте місце – мертво: трава, що не була сухою, але виглядала мертвою, відсутність руху, «*якийсь стриконик, що досі весело сюркотів неподалік, стрибнув посеред квадрата, вчепився лапками за стебло пирію, хвильку погойдався і раптом, наче підстрелений, звалився на землю, сіпнувся кілька разів і завмер*») [3, с. 48]); 2) розкриття причин виникнення дивного (неприкаяні душа семінаристів, яких навіть не поховали як слід, просто залили вапном і засипали землею).

Ю. Винничук насичує свій твір апеляціями до містичного. Містичне подається автором буквально реальним, таким чином створюється модель «двосвіття». У тексті проявляються містичні епізоди, які не просто натякають на існування трансцендентного інобуття, а показують його вторгнення в дійсність. Наприклад, зникнення речей, заміна їх на старіші екземпляри, обличчя з вираженими очима і беззвучно відкритими устами, які побачив на горищі учитель, постать літнього чоловіка, яка нагадувала сторожа бурси, хрест із табличкою, на якій значилося ім'я померлого Артема Пенцака.

У центрі оповідання «Пістон» Олександра «Фоззі» Сидоренка – шестикласник на прізвище Пістон, який займається футболом у ДЮСШ і має

справжній адідасівський футбольний м'яч. Окремої уваги вартий мотив сна-подорожі в часі. Сон, або точніше стан та відчуття під час втрати свідомості, були використані автором як прийом переміщення головного героя – Пістона – з кінця 80-х на початок ХХ ст. Автор означає час згадками футбольних матчів, а саме: «Металіст» (Харків) – «Жальгіріс» (Вільнюс) та «Металіст» – «Сампдорія». Межовий (синкопальний) стан, в який потрапив Пістон, вдарившись від надміру емоцій головою та ліктем об бетонну сходинку, пояснюється процесом взаємодії думок та відчуттів, на який впливають свідоме та підсвідоме героя. Адже доведено, що сон та реальність пов'язані. Локус реального світу та синкопального стану один – харківський стадіон. Змінюються маркери часу, наприклад, неназваний прямо мобільний телефон («*подняла правую руку к уху и зачем-то сказала туда*») [3, с. 277]), пірсінг у дівчат/жінок («*живот голый, кофта короткая, даром шо апрель на дворе, а посреди живота бьлмает какая-то драгоценная звезда*») [3, с. 276]).

Для підтримання гравців у формі необхідна дисципліна та тренування. Окремі складові частини мозаїки тренувань футбольних команд розкриваються письменниками. Наприклад, М. Кідрук в оповіданні «Трансфер» звертається до відтворення інтер'єру кімнати на базі ФК «Торпедо»: «*Житлова кімната чимось нагадувала добротний номер тризіркового готелю, складаючись із невеликого передпокою з шафою для одягу, ванної кімнати з туалетом та великої спальні з ліжком, столом і телевизором*» [3, с. 131]. А. Кокотюха у творі «Ботан і його тренер» комічно описує підготовку системного адміністратора Юрія для гри у футбол між офісними командами, О. Коцарев в оповіданні «Так роблять усі переможці» з гумористичними нотками зображає тренування команди викладачів філологічного факультету. Серед рис гумору виділяється протиріччя, що виражається у протиставленні загальноприйнятній нормі образів футболістів та процесу гри: «*Підтоптані викладачі ледь тягли ноги блаженним полем університетського спорткомплексу, nasi приймали через раз, а сентиментальний воротар, гігант і знавець неоромантизму, просто падав назустріч м'ячу, як величезна фанерна стінка*» [3, с. 188]. У комічному зображенні присутня суб'єктивна модальність, за якої на перше місце впливає оцінка описуваних фактів та дійсності.

Футбол у художній літературі є феноменом, який генерує тексти, що забезпечують супровід спортивної події у вигляді репрезентації коментарів та роздумів вболівальників, переживань трене-

рів та фанатів. Автори, які зверталися до футбольної тематики, використовували відповідну лексику:

1) назви футбольних команд («Динамо», «Зеніт», «Арарат», «Баварія», «Боруссія», «Спартак»); 2) імена футболістів та тренерів (Мунтян, Штефко Рибак; Олег Базилевич, Валерій Лобановський, Віктор Маслов тощо); 3) назви футбольних дій, елементів та облаштування гри: кручений м'яч («Штефко Рибак забив повно таких кручених м'ячів, його за це боялася вся перша ліга» [3, с. 8], ножові («кинджальні») проходи, банка – лава запасних [3, с. 246]; 4) назви одягу, взуття: бутси («Бутси, – випаює Мальвіна, дев'ятиразова переможниця шкільного брейрингу, – це спеціальне шкіряне шиповане взуття, призначене для гри у футбол» [3, с. 234]; 5) назви

фірм, які випускали футбольну атрибутику, наприклад, м'ячі: «Adidas»: («Нижче можна було розрізнити рік 1936 – саме з цього року фірма «Adidas» почала випускати м'ячі» [3, с. 43], взуття: довоєнна чеська фірма «Bat'a» [3, с. 50].

Висновки і пропозиції. Таким чином, тема футболу пов'язана з творчістю та особистим життям багатьох несхожих один на одного письменників сучасної української літератури. В основі теми футболу лежать автобіографізм, особисті враження реальних авторів. Футбольний літературно-психологічний профіль базується на поведінкових та гендерних особливостях. Авторська команда, за словами С. Кричлі, – «компактна, згуртована, мобільна й фахова сила з чіткою системою субординації» [2, с. 2].

Список літератури:

1. Голобородько Я. Літературна футбольна ліга: текстові особливості тренувального процесу. *Слово і час*. 2013. № 2. С. 113–121.
2. Кричлі С. Про що ми думаємо, коли думаємо про футбол. Київ : Yakaboo publishing, 2019. 150 с.
3. Письменники про футбол. Харків : вид-во «Клуб сімейного дозвілля», 2011. 320 с.
4. Процик І. «В футбол треба грати неодмінно!» : футбольна термінологіка художніх творів Юрія Смолича як репрезентація українського футбольного дискурсу в Наддніпрянській Україні в першій половині ХХ століття. *Лінгвостилістичні студії*. 2019. Вип. 10. С. 163–185.
5. Процик І. «Три удари в площину воріт в першому таймі»: лексика офіційного футбольного дискурсу в художніх творах Сергій Жадана. *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2019. Т. 2. С. 56–64.
6. Струганець Ю. Семантика, структура, функціонування футбольної лексики в українській літературній мові початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2016. 20 с.

Shtolko M. A. FOOTBALL AND MODERN UKRAINIAN LITERATURE (ON THE MATERIAL OF THE BOOK “WRITERS ABOUT FOOTBALL”)

In the article pays attention to the concept of “football”, revealed in the literary texts of the anthology “Writers about football”, edited by S. Zhadan. The study was based on the book by S. Critchley “What we think about when we think about football”, literary studies of Ukrainian literary critics (J. Holoborodko, Y. Struganets). Find out the visualization of football on the genre, plot level, the level of the image system. Various manifestations of football are analyzed (memories, tragic historical fact, adventure element, football and national interests, premonitions and expectations of a football match in men’s consciousness, denial of professional football and giving preference to the yard football etc.). The definition of football in the works of Y. Andrukhovych, Y. Vynnychuk, A. Bondar, S. Zhadan, M. Kidruk, A. Kokotyukha, O. Kotsarev, V. Sergienko, O. Ushkalov, A. Chekh, O. “Fozzy” Sydorenka is singled out. Football elements in different time periods (1946, Soviet period, modern years), different places (Kharkiv, Lviv, Kyiv) are characterized. The features of football literary and psychological profile are outlined. Peculiarities of identification of the authors of the anthology «Writers about football» are established. It is proved that the football in modern Ukrainian literature tends to homosociality, incorporation into a same-sex group (mostly male), awareness of the peculiarities of one’s own group. Focused attention to the poetics of creating the image of a coach. The manifestations of socio-psychological, communicative components of football in modern Ukrainian literature are revealed and characterized (on the material of the anthology “Writers about football” (2011)). An appeal to the mystical in the work of Y. Vynnychuk, reliance on the biographical in the essay of Y. Andrukhovych, treatment to the male type of internal speech with splashes of profanity in the prose work of S. Zhadan, the involvement of humorous elements in the works of A. Kokotyukha and O. Kotsarev are ascertained. Emphasis is placed on the relevant football vocabulary.

Key words: football, identification of authors, football literary and psychological profile, author’s consciousness, homosociality, incorporation.